

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆ

ԱՐԹՈՒՆ ՀԱՏԻՏՅԱՆ

ԾՆՈՐՀՔ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ
ՀԱՄԱՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՍՈՒՐԲԵՐ, ԻՍԹԱՆՊՈՒԼ,
1978, 233 էջ

Կ. Պոլսի հայոց ամենապատիվ տ. Ծնորհք սրբազան պատրիարքը գովելի նախանձախնդրությամբ շարունակում է հարընտացնել մեր եկեղեցական մատենագրությունը և մանավանդ վարքագրական գրականությունը արժեքավոր և մնայուն սուրբ գրական ուսումնասիրություններով:

1974 թվականին սրբազան հեղինակը ընթերցողների սեղանի վրա դրեց «Ասագ շաբաթ» 208 էջից բաղկացած հոգեշունչ խորհրդածությունների և ուսումնասիրությունների գիրքը, որը գրախոսվեց «Էջմիածին» ամսագրի 1975 թվականի հոկտեմբերի համարում, էջ 18—23:

Սրբազան հեղինակի «Ասագ շաբաթ» ուսումնասիրությունը ամբողջացնում էր նրա «Մեծ պահքի կիրակիներու ոսկի շղթան» (1971) և «Գունագեղ կիրակիներ և Հոգեգալուստ» (1972) կրոնական մատենաշարը:

Ծնորհք արքեպ. Գալուստյանը 1977 թվականին հրատարակեց «Աստուածաշնչական սուրբեր», Հավատքի հերոսներ, ուսումնասիրությունը, որի երկրորդ հատորն է կազմում «Համաքրիստոնեական սուրբեր» գիրքը, իսկ երրորդ գիրքը կոչվելու է «Հայագի սուրբեր»:

«Աստուածաշնչական սուրբեր» ուսումնասիրությունը գրախոսվել է «Էջմիածին» ամսագրի 1977 թվականի օգոստոսի համարում, էջ 25—30: Սույն ուսումնասիրությունը

վերահրատարակվում է նաև «Էջմիածին» ամսագրում մաս առ մաս, 1977 թվականի է համարից սկսած:

«Համաքրիստոնեական սուրբեր» հատորը ընթերցողի սեղանին է դնում եկեղեցու կյանքի և գործունեության համար ընդհանրական արժեք և նշանակություն ունեցող, մեծավաստակ, առաքինի սրբերի ուսանելի կյանքն ու գործը: Հատորը բովանդակում է սրբազան հեղինակի բնութագրությամբ եկեղեցիի պարծանքներ և տալածիչներ հանդիսացող հայրապետներն ու մարտիրոսները, որոնց մասին հայ եկեղեցու ժամագիրքը հաստատում է.

«Զարսն պարտեցին,
Նեղութեանցն համբերեցին,
Լուսեղէն և անթառամ պսակացն
Արժանի եղեն»:

Գրախոսվող սույն հատորը բաղկանում է. «Ներածություն. Հալածանքներ, բովանդակալից մի մուտք»-ից (էջ 5—28), վեց գլուխներից և մի «չաւելում» բաժնից (էջ 29—227): Գրքի «Մուտք» բաժնում (էջ 5—10) սրբազան հեղինակը շեշտում է, որ «Աստուածաշնչական սուրբերու» մասին իր ուսումնասիրությունից հետո այժմ ձեռնարկել է ներկայացնելու նրանց «անմիջական շարունակությունը կազմող Քրիստոնեական եկեղեցիի սուրբերը, որոնք կտոնախմբվին Հայց. եկեղեցիի կողմէ»:

Հայ եկեղեցու տոնախմբած «Համաքրիս-

տոնական սուրբեր» հանդիսացող հայրապետները ու վկաները ապրել և ստեղծագործել են մինչև Քաղկեդոնի ժողովը (451 թ.):

ՇՆՈՐՀՔ ԵՐԲՈՒՅԻՍԱՊՈՍ ԳԵՆՈՒՍՏԵՍՆ

ՀԱՄԱՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ

ՍՈՒՐԲԵՐ

Ի. Զ. Մ. Ի. Ա. Ծ. Ի. Ն.

1978

Այդ սրբերը ունեն «համաքրիստոնեական հանգամանք, քանի որ ընդունված են որպես սուրբ և կտոնվին հավասարապես պատմական ու առաքելական բոլոր հին եկեղեցիներեն... որոնք ունին իրենց ներկայացուցիչները ամուց մեջ» (էջ 5):

Ըստ մեր եկեղեցական օրացույցի, տ. Շնորհք սրբազան պատրիարք հոր հաշվումներով, համաքրիստոնեական սրբերը ավելի են, քան «երկու հարյուր անհատ կամ խմբական միջազգային վկաներ», որոնք «կուգան հին աշխարհի երեք երկրամասերեն. Ասիայեն, Աֆրիկեն և Եվրոպայեն»:

Համաքրիստոնեական 200 այդ սրբերը Աստուծո զաղափարի վրա իրենց մտածումներն ու զգացումները կենտրոնացրած սքանչելի անձնավորություններ են իրենց կյանքի բոլոր հանգրվաններում, իրենց հոգևոր ծառայության բոլոր բնագավառներում, որոնք Աստուծով լցված Նրա կենդանի ներկայությունը ամեն թույն ապրող ներշնչյալ հոգիներ են: Նրանց ապրած կյանքը կենդանի Ավետարան է:

Խոսելով «Համաքրիստոնեական սուրբեր»-ի մասին հեղինակը արդարորեն հաս-

տատում է, որ Հայց. առաքելական եկեղեցին նշելով այդ սրբերի տոներ, տված կլինի «գլխավոր փաստերեն մին իր ընդհանրականության» (էջ 6):

Սույն ուսումնասիրությունը գրելիս տ. Շնորհք սրբազանը օգտագործել է բավական հարուստ վարքագրական աղբյուրներ, ինչպիսիք են Գիրք որ կոչի Այսմատուրք, 1730, Կ. Պոլիս, 723 երկայունակ էջեր, ի տպարանի Գրիգոր դպիր Մարգուսանցիի (Տես Հայ հնատիպ գրքի մատենագիտական ցուցակ (1512—1800), Երևան, 1963, էջ 96): Երկրորդ՝ «Յայսմատուրք» ըստ ընտրելագույն օրինակի, Տեր Իսրայելի, Կ. Պոլիս, 1834, ի տպարանի Պողոս Արապեան Ապուշեխցիի (Տես Հայ գիրքը 1801—1850 թվականներին, Երևան, 1967, էջ 679): Հեղինակը իր ուսումնասիրության ընթացքում օգտագործել է նաև այլ վարքագրական և վկայաբանական գործեր, հայերեն, հունարեն, անգլերեն լեզուներով (էջ 8—9):

Իր օգտագործած աղբյուրների մասին խոսելիս սրբազան հեղինակը նշում է նաև, որ «պրպտումի կարևոր աշխատանքներ կատարված ըլլալով հանդերձ՝ չենք նկատեր զայն քննական ուսումնասիրություն և ոչ ալ՝ վերլուծական երկասիրություն: Կատարվածը ուրիշ բան չէ եթե ոչ համադրյալ նոր կառուցում մը, շինանյութերը և քաղկացուցիչ տարրերը ընտրովի վերցնելով վերոհիշյալ աղբյուրներեն: Գործիս մասնահատկությունը, բացի բնականաբար նյութին մոտեցումի մեզի հատուկ կերպեն, որ կհետապնդե հիմնականը և հատկանշականը յուրաքանչյուր սուրբի կյանքին մեջ, դասավորման ու ներկայացման նոր ձևն է» (էջ 10):

Գրախոսվող գրքի 11—28 էջերը ներկայացնում են աշխատության «Ներածություն. Հայաձանքներ» բաժինը: Գրքի մեջ «ներկայացված ավելի քան 200 սրբազան դեմքեր և հավատքի նահատակներ...» իրենց կյանքը կնքել են նահատակությամբ հայաձանքների ընթացքում, հետևաբար սրբազան հեղինակը «Ներածություն» մասում հանգամանորեն և պատմական փաստերի վկայությամբ ներկայացնում է քրիստոնեական եկեղեցու ողջ պատմության մեջ հեթանոսների, հրեաների, քրիստոնեական աղանդավորների և քաղաքական իշխանությունների կողմից կատարված կատաղի հալածանքները, որոնց զոհ գնացել է համաքրիստոնեական սրբերի մեծագույն մասը՝ «մեծ հոգիներու, տաղանդավոր միտքերու, ինչպես նաև հասարակ հավատադրանքներու կյանքի բոլոր ասպարեզներեն և ընկերային բոլոր խավերեն, որոնք եղան իրական հետևորդները Քրիստոսի, հերոս-

ները մեր սուրբ հավատքի և տարածիչները մեր կրոնքին ի սկիզբից աշխարհի, իրենց խոսքով, կյանքով ու արյունով, և ասով իսկ դարձան պարծանքները Մի, Հնդհան-րական, Առաքելական և սուրբ եկեղեցիին... Արժան է որ խոնարհվեք անոնց անմեղ հիշատակին առջև խոր հարգանքով, մեծ երախտիքով և անխառն սիրով» (էջ 10—11):

Գրքի առաջին գլուխը՝ Եկեղեցական դեմքեր (էջ 29—77), նվիրված է եկեղեցական մեծ գործիչների և առաջնորդների, այդ թվում՝ մեծամուն և վաստակաշատ պատրիարքների, հայրապետների, եպիսկոպոսների, վարդապետների, քահանաների, սարկավագների կյանքին և գործունեությանը:

Այս խմբի մեջ առաջինը հիշվում են անունները, կենսագրություններն ու մատենագրական վաստակը Ռեթեոս Աթենացու և Դիոնեսիոս Արիսպագացու, առաքելական Ա դարի եկեղեցական երկու այդ նշանավոր հայրերի կամ եպիսկոպոսների, որոնք մեր եկեղեցական տոնացույցում դասվել են ընդհանրական եկեղեցու «երկոտասան վարդապետաց» շարքը (Օրացույց, ս. էջ միածին, 1979, էջ 128):

Այնուհետև սրբազան հեղինակը հաջորդ՝ 32—69 էջերի մեջ ներկայացնում է Կղեմես Հոմի, Անտիոքի Ինգնատիոս, Զմյուռնիայի Պողոկարպոս հայրապետների, Լիոնի Երանոս կամ Իրենիոս եպիսկոպոսի, Գրիգոր Սբանդեղագործի, Կիպրիանոսի, Հակոբ Մծբնացու, Եփրեմ Խորիքի Ասորու, Աթանաս Ալեքսանդրացու, Բարսեղ Կեսարացու, նրա եղբոր՝ Գրիգոր Նյուսացու, Գրիգոր Նազիանզացի Աստվածաբանի, Կյուրել Երուսաղեմացու, Եպիփան Կիպրացու, Հովհաննես Ոսկեբերանի, Կյուրել Ալեքսանդրացու կենսագրությունն ու մատենագրական վաստակը:

Գրքի Ա գլխի երկրորդ մասը (էջ 70—78) նվիրված է նշանավոր քահանաների և սարկավագների կենսագրությանը:

«Ծգնավորությունը և վանականությունը» թեման կազմում է գրքի երկրորդ գլուխը (էջ 78—86): Սրբազան հեղինակը ընդհանուր, բայց ամբողջական մի ակնարկի մեջ հանգամանորեն ներկայացնում է ընդհանրական եկեղեցու պատմության և գործունեության մեջ ծագումն ու դերը ճգնավորության և վանականության, «արդի ժամանակներու մեջ, որ աշխարհայնությունը և բարքերու թուլությունը տիրապետող դարձած են», շեշտելով որ «հոգևոր կատարելության կարևոր ու կենսական շարժում մը եղավ ճրգնավորությունը քրիստոնեական եկեղեցիի

պատմության մեջ» որպես «ժամանակին ամենեւնի տրամաբանական հոգևոր ուղին և բարոյապես ու ֆիզիկապես ամենեւնի առողջ կենցաղային դրությունը» (էջ 78):

Այնուհետև մեզ ներկայացվում են մեծ ճգնավորների և անվանի անապատականների խստամբեր ու ուսանելի կյանքն ու գործունեությունը, որպես արտահայտությունը նրանց կենդանի հավատքին և քրիստոնեական սիրուն, այդ թվում Անտոն Ծգնավորի, Պողոս Թերապիդի անապատականի, Մակարի, Նեղոս արեղայի, Հայր Արսենի, Սրապիոն անապատականի, Աքքա Մարկոսի, Սիմեոն Սյունակեցու, Մարութ ճգնավորի և ուրիշների (էջ 87—102):

Այս առթիվ սրբազանը վրդովմունքով և վշտով արձագանքում է, որ «այսօր հայկական և արևելյան վանականությունը բարոյապես և ամբողջացած մեծած է, թե իսկ անվանապես իր գոյությունը քաշկուռե հոս ու հոն: Վանքերը դարձած են կամ մշակութային հաստատություններ, որոն համար բացարձակ անհրաժեշտություն չկա կուսակրոնության, այսինքն կյանքի ամբողջական ողջակիզման, քանի որ աշխարհիկ մարդիկ ալ նույն պայմաններու տակ կրնան ընել նույն գործը և կամ՝ դարձած են ապաստարաններ հոգիե պարաված ծուլ մարդոց... որոնք լոկ պահպանությունը կրնեն վանական այդ հաստատության...» (էջ 86):

«Համաքրիստոնեական սուրբեր» հատորի հաջորդ գլուխը նվիրվել է «պետական դեմքեր»-ի (էջ 102—124), «որոնք իբրև թագավոր, իշխան, արքունի պաշտոնատար, զորավար և զինվոր բացառիկ ծառայություններ մատուցած են եկեղեցիին և կամ իրենց արյունը թափած են քրիստոնեական դատին համար» (էջ 102):

Մինչև Դ դար եկեղեցու գոյության սպառնացող հալածանքներն ու բռնությունները չկարողացան ջլատել եկեղեցու ներույժ կյանքը: Եկեղեցին ապրում էր ներքին, հոգևոր, լիակատար կյանքով:

Դ դարում, սակայն, եկեղեցու արտաքին դրության մեջ ստեղծվեցին բարենպաստ պայմաններ: Կայսրության մեջ քրիստոնեությունը մյուս կրոնների կողքին գոյություն ունենալու և իր ազատ կյանքը տնօրինելու իրավունք է ստանում, և 313 թվականին Միլանոյի ծանոթ հրովարտական քրիստոնեությունը քաղաքացիական իրավունք է ստանում և պետական կրոն է հռչակվում և դառնում՝ հասարակության մեջ տիրապետող ուժ:

Ստեղծված այս նոր կացության մեջ եկեղեցին ամրապնդում է իր դիրքերը, կազմակերպում է իր նվիրապետական և ծիսապաշտական կարգը, վայելելով պետական

իշխանության հովանավորությունն ու պաշտպանությունը:

Այդ դարում է, որ եկեղեցին կարողանում է նաև կայսերական հրովարտակներով ծեռք բերել Տիեզերական ժողովներ գումարելու իրավունքը, եկեղեցական միություն հաստատելու հարցում, ուղղափառ հավատը պաշտպանելու, հերետիկոսները հալածելու և եկեղեցական կանոններ սահմանելու ուղղությամբ:

Տիեզերական ժողովները հրավիրում էին կայսրերը և նախագահում: Այդ ժողովներում սահմանված կանոնները պետական քաղաքացիական օրենքի ուժ և պարտավորություն էին ստանում, որպես պետական-քաղաքական օրենքի օրգանական մի մասը:

Տիեզերական ժողովների սահմանած կանոնների դեմ ըմբոստացողները համարվում էին ոչ միայն եկեղեցու հակառակորդները, այլ նաև պետության եկեղեցական քաղաքականության թշնամիները:

Դ դարից սկսած, ահա, ստեղծված այս նոր պայմաններում, եկեղեցին ու Տիեզերական ժողովները քրիստոնեական եկեղեցուն իրենց մատուցած մեծ ծառայությունների համար երախտագիտությամբ սրբերի կարգը էին դասում այն կայսրերին, որոնք պաշտպանում էին եկեղեցու դիրքերը, ուղղափառ դավանանքն ու սահմանած կանոնները: Եկեղեցին և պետությունը միասնական էին: Կայսրերի կատարած եկեղեցական գործունեությունը մեր շարականագիրքի բնութագրում է այսպես. «Որ զարդարեալ գեղապանձ վաշխյութամբ սուրբ գեկեղեցի, պսակեցեր առաքելովք և մարգարէիք և հաստատեալ ամրացուցեր **սուրբ թագաւորօք**» (Ջալմբաղ շարական, Վաղարշապատ, 1888, էջ 57):

Առաջին կայսրը, որ սրբերի լուսապսակով է ներկայանում, դա Մեծն Կոստանդինոս կայսրն էր: «Քիչերուն թերևս այնքան շատ պարտական է քրիստոնեական եկեղեցին, որքան Կոստանդինոս կայսր: Ան էր որ, ի վերջո, պաշտոնապես ազատեց եկեղեցին ավելի քան 250 տարիներ տևող հալածանքից մը, որ իր կայսր հռչակված օրերուն, 306-ին, հասած էր իր առտակազույն աստիճանին... Ոչ միայն ազատեց եկեղեցին հալածանքից, այլ նաև հովանավորեց զայն, տեր ու պաշտպան կանգնեցավ անոր, և անպաշտոն կերպով գրեթե պետական կրոնքի դիրքին բարձրացուց զայն» (էջ 102):

Մեծն Կոստանդինոս կայսրի օրով էր, որ գումարվում է Տիեզերական առաջին ժողովը Նիկիայում, 325 թվականին, մասնակ-

ցությամբ 318 հայրապետների, որոնք նգովում և դատապարտում են Արիոսի մոլորությունը: Կայսրը «եղավ ջերմ պաշտպանը և գործադիրը Նիկիո ժողովի որոշումներում... աքսորեց հակառակորդները... օժանդակեց մեծամեծ եկեղեցիներու շինության, որոնց գլուխը կենան Երուսաղեմի սուրբ Հարության, Համբարձման և Վերնատան փառավոր տաճարները, ինչպես նաև Բեդդեմի սուրբ Ծննդյան բազիլիկան» (104—105):

Մեր եկեղեցին Մեծն Կոստանդինոս կայսրի տոնը կատարում է հունիսի 26-ին, երեքշաբթի օրը, իր մոր՝ սուրբ Հեղինեի հետ (Օրացույց, 1979, ս. էջմիածին, էջ 83):

Երկրորդ կայսրը, որին մեծարում է եկեղեցին, դա «Մեծն Թեոդոս» կայսրն է (346—395), «որուն ևս շատ քան կայսրի ուղղափառ քրիստոնեությունը: Մեկը, որ գրեթե զմեզ հեթանոսության հետքերը, վերջ տվավ արիոսականության կայսրության սահմաններում մեզ և քրիստոնեությունը պաշտոնապես կայսրության կրոնք հռչակեց» (էջ 105): Մեծն Թեոդոսը 381 թվականին գումարում է երկրորդ Տիեզերական ժողովը Կ. Պոլսում, որին մասնակցում են 150 հայրապետներ, որոնք էլ նգովում են հոգեմարտ Կ. Պոլսի Մակեդոն պատրիարքի մոլորությունը:

Հայ եկեղեցին նրա հիշատակը կատարում է հունվարի 20-ին (Օրացույց, նույնը, էջ 21):

Պետական այլ բարձրաստիճան անձնավորությունների մեջ, որոնք պաշտպանել են քրիստոնեական դատը, դարձել են քրիստոնյա և իրենց մեծ նպաստը բերել՝ Քրիստոսի եկեղեցու հաղթանակի կամ նահատակվել եկեղեցու փառքի համար, վարքագրական գրականության մեջ, հիշվում են Ռամելաս հազարապետը, Փիլիպոս եպարքոսը, հայազգի «մալաթիացի ազնվական Պողեկտոս գորապետը», Սարգիս գորավարը, Ադոկտոս դուքսը, մի շարք գորականներ, այդ թվում Գևորգ գորավարը, Թեոդորոս Ստրատելատը և բազում զինվորներ: Տես այս մասին սույն գրքի մանրամասն տեղեկությունները, էջ 106—124:

«Կույսեր» վերնագիրն է կրում «Համաքրիստոնեական սուրբեր» գրքի չորրորդ գլուխը (էջ 125—140):

Հայ եկեղեցին առաջինը հանդիսացավ քրիստոնեական եկեղեցիների մեջ, որը տրվավ իր առաջին սրբունի կույս նահատակը Քրիստոսի փառքի համար: Նա Սանատրուկ արքայի դուստրն էր և ս. Թադեոս առաքյալի աշակերտը: Մեր շարականագիրքը ս. Սանդուխտին մեծարում է հետևյալ ձևով.

«Քն պարծի այսօր սուրբ եկեղեցի, ո՛վ վկայուիսի սուրբ Սանդուխտ» (Ծարական, նույնը, էջ 332):

Քրիստոնեական մյուս եկեղեցիները, որոնք «չունին ս. Սանդուխտի տոնակատարությունը» (էջ 125), ունին սակայն 30 կույսերի հիշատակին նվիրված տոներ (Տես այս մասին նույն աշխատությունը, էջ 125—140), որոնց հիշատակը կատարում է ամեն տարի նաև մեր եկեղեցին:

«Համաքրիստոնեական սուրբեր» հատորի մեջ չեն մտել հայ եկեղեցու տոնախմբած հայրապետներից, վարդապետներից, թագավորներից, գորավարներից, կույսերից և այլ մարտիրոսներից որևէ մեկի անունը կյանքն ու նահատակության պատմությունը:

Տ. Ծնորհք սրբազան պատրիարքը պատրաստում է մի այլ աշխատություն՝ նվիրված միայն հայ եկեղեցու սրբերին: Այդ հատորի վերնագիրն է **Հայագգի սուրբեր**, որը շուտով, հույս ունենք որ կհրատարակվի, լրացնելով սրբազան հեղինակի կրոնական մատենաշարը:

«Մարտիրոսներ» վերնագիրն է կրում «Համաքրիստոնեական սուրբեր» հատորի հիմնադրող գլուխը (էջ 141—158):

Այս վերնագրի տակ սրբազան հեղինակը համախմբել է մեր եկեղեցական Օրացույցի մեջ անցած համաքրիստոնեական այն բոլոր վկաները, հավատի նահատակները, որոնք «սու հասարակ սովորական հավատացյալներ են, որոնք իրենց արյունը թափած են վասն Քրիստոսի և այդ իսկ պատճառով արժանի եղած են տարեկան հիշատակության» (էջ 141):

Այս գլխի ներքո սրբազան հեղինակը մեզ ներկայացնում է Հոռմի, Կ. Պոլսի, Հունաստանի, Թեսալիայի, Գաղատիայի, Բյուրանիայի, Ափրիկեի, Պարսից, Անտիոքի, Միջագետքի, Կիլիկիայի, Երուսաղեմի, Կիպրոսի, Ալեքսանդրիայի, Եթովպիայի, Կեսարիայի, Սեբաստիայի, Պոնտոսի, Եփեսոսի եկեղեցիների այն քրիստոնյա մարտիրոսները, որոնք մեծ մասամբ նահատակվել են Ա.—Ե դարերի Քրիստոսի եկեղեցու համար (Տես այս մասին նաև **Թորգոմ պատրիարք Գուշակյան**, Սուրբք և տոնք, Երուսաղեմ, 1979, էջ 354—363):

Տ. Ծնորհք սրբազանը գրքի այս գլխում մեզ ներկայացնում է հանգամանորեն 50 մարտիրոսների անունը, կյանքն ու նահատակության հետաքրքիր ու հերոսական պատմությունը:

Հայ եկեղեցին է միայն, որ տոնում է երեք Տիեզերական ժողովներին՝ Նիկիայի (325), Կ. Պոլսի (381) և Եփեսոսի (431) մասնակից հայրապետների և եկեղեցու մեծ վարդապետների հիշատակությունը:

Առաքելական է այն ավանդությունը, ըստ որի եկեղեցական կարևոր հարցեր քննվել և համապատասխան որոշումներ ընդունվել են Երուսաղեմում, Քրիստոսի Համբարձումից և ս. Հոգու Գաղուստից հետո առաքելական ժողովներում (Տես այս մասին վկայությունը Գործք Առաքելոց-ի, գլ. ԺԵ):

Սրբազանը այս առթիվ նշում է, որ «քրիստոնեական եկեղեցին հետևելով Գործք Առաքելոցի մեջ տրված սքանչելի օրինակին» (գլ. ԺԵ) իր վիճելի մեծ խնդիրները փորձում է լուծել «եկեղեցիի առաջնորդող դեմքերու հավաքական խորհրդակցությամբ» (էջ 159):

Հայ եկեղեցին միշտ հավատարիմ մնացած է առաքելական այս ավանդության, Ա դարից մինչև այսօր:

Այս նպատակով, սրբազանը մասնավոր մի գլուխ է հատկացրել «Տիեզերական ժողովներ»-ի գումարման պատմության և դրանց կարևորության:

«Տիեզերական ժողովները, նշում է սրբազանը, գումարված են հարթելու համար ալմայիսի խնդիրներ, որոնք կշահագործեն ընդհանրական եկեղեցին» (էջ 159):

Հույն կամ օրթոդոքս եկեղեցին ընդունում է յոթ «տիեզերական» ժողովներ, «բոլոր ալ գումարված Արևելքի մեջ, առ հասարակ Բյուզանդիոնի կամ անոր շրջակա քաղաքներու մեջ»:

Կաթոլիկ եկեղեցին ընդունում է 22 «Տիեզերական ժողովներ» բոլորն ալ գումարված Արևմուտքի մեջ (բացի 869—870 թվականի ժողովից, որը գումարված է Կ. Պոլսում):

Կաթոլիկ եկեղեցու ընդունած 22 «Տիեզերական» ժողովներին նախագահել են Հոռմի Պապերը, և այն «ժողովին մասնակցողները ընդհանրապես քաղկացած են Հոռմի ենթակա եպիսկոպոսներ: Հետևաբար կրնան նկատվիլ Հոռմեական եկեղեցիի «Տեղական ժողովներ», գրում է սրբազան հեղինակը, ամենայն իրավամբ և արդարությամբ, թեկուզ այդ ժողովներին մասնակցած լինեն նաև Արևելքից ոմանք «քաղաքական ակնկալություններով, կամ եղած են Հոռմի գերիշխանությունը ընդունած եպիսկոպոսներ, որոնք ամեն պարագային մասնակցած են իրենց անհատական հանգամանքով և ոչ որպես ներկայացուցիչներ, իրենց իրապես կամ անվանապես պատկանած եկեղեցիներում» (էջ 160):

Ինչպես նշվեց, հայ եկեղեցին և արևելյան առաքելական, պատմական, ազգային եզրիտական, եթովպական, ասորական և հնդկ մալաբար եկեղեցիները ընդունել են միայն երեք Տիեզերական ժողովներ, որոնց գումարման ժամանակ վերջնականապես

որոշվել, հատակացվել և բանաձևվել են եկեղեցու հավատո հանգանակները, աստվածաբանական, քրիստոսաբանական հարցերը:

Հայ եկեղեցին հավատարմությամբ պահպանել է արևելյան նախնական քրիստոնեության ժառանգությունը, ինչ ձևով որ այն կազմվել է առաքյալներին անմիջական հաջորդող դարերում:

Հայ եկեղեցու համար **տիեզերականության և հեղինակության** ուժ չունեն երեքից բացի մյուս «Տիեզերական» կոշվող ժողովները:

Ընդհանրական եկեղեցու դավանական միությունը խախտվեց Եփեսոսի ժողովից հետո, երբ հուզվեցին պատրիարքական Աթոռների գերագահության խնդիրները, և ճշմարիտ ավանդության հիմնակետը կազմող ընդհանուր եկեղեցու համաձայնությունը խանգարվեց, և ժողովները կորցրին իրենց հեղինակությունն ու տիեզերական հանգամանքը:

Այս մտածումներով առաջնորդված սրբազան հեղինակը պաշտպանում է հայ եկեղեցու ընդունած երեք Տիեզերական ժողովների գոյությունը և ներկայացնում է այդ ժողովներում քննության առնված ուղղափառ դավանության հարցերը և հերետիկոսների դատապարտությունը:

Առաջին Տիեզերական ժողովում, Նիկիայում, բանաձևվում և ընդունվում է «Հաստոյ Նիկիական հանգանակը», ուր շեշտվում էր «Աստուծո Որդիին հավիտենական, հավասարակից ու բնութենակից ըլլալը Հոր Աստուծո» (էջ 161) և դատապարտվում էր Արիոսի մոլորությունը (էջ 250—336): Ժողովը 20 բարեկարգական կանոններ է սահմանում և ձգովում ու արքայում է Արիոսին:

Հայ եկեղեցու կողմից Նիկիայի ժողովին ներկա է լինում ա. Արիստակես հայրապետը, որը Հայաստան է բերում «Հաստոյ հանգանակը» և 20 գլուխ կանոններ, որոնց վրա ա. Գրիգոր Լուսավորիչը ավելացնում է «Իսկ մեք փառաորեացուք» մատթանքը և «սուր ինչ կանոն» իր թեմի «զգուշութեան և ժողովրդի լուսաորութեան համար», ինչպես վկայում է Մովսես Խորենացին:

Հայ եկեղեցին Նիկիայի ժողովի գումարման և 318 հայրապետների հիշատակը կատարում է սեպտեմբերի 1-ին, շաբաթ օրը (Օրացույց, նույնը, էջ 108):

Տիեզերական երկրորդ ժողովը գումարվում է 381-ին Կ. Պոլսում: Ժողովի հիմնական նպատակը նույնն էր, «այսինքն, վերամիացնել կրոնական զանազան վեճերով պատակոված եկեղեցին» (էջ 162): Ժողովին ներկա են լինում 150 հայրապետներ: Սույն ժողովին ներկայացուցիչներ չու-

ներ Հռոմի եկեղեցին: Հայ եկեղեցին էլ չկարողացավ մասնակցել այդ ժողովին, Հայաստանում տիրող քաղաքական, տնտեսական ծանր պայմանների բերումով:

Ժողովը ձգովում և դատապարտում է Կ. Պոլսի «հոգեմարտ» Մակեդոն հույն պատրիարքի մոլորությունը: Ըստ այդ սխալ ուսմանի «սուրբ Հոգին հավասար ու համագոյակից չէր համարվում Հորը և Որդիին» (էջ 162—163), այսինքն ուրացվում էր սուրբ Հոգու աստվածությունը:

Ժողովում բանաձևվում է «ավելի ընդարձակ և ընդհանրական «Հաստամբ» մը, հիմնված «Նիկիական հանգանակ»-ի վրա, հատկապես ընդլայնելով սուրբ Հոգիի վերաբերյալ մասը և ավելցնելով վերջամաս մը «Եկեղեցի, Մկրտություն, Ապաշխարություն, Մեղեղոց հարություն և Դատաստան» մասին (էջ 163):

Մեր եկեղեցին Կ. Պոլսի Տիեզերական ժողովի 150 հայրապետների հիշատակը կատարում է միշտ Մեծ Բարեկենդանի նախորդ շաբաթ օրը (Օրացույց, նույնը, էջ 34):

Տիեզերական երրորդ ժողովը գումարվում է 431-ին Եփեսոսում, Թեոդոս Փոքր կայսրի հրավերով, որը քննում և բանադրում է Կ. Պոլսի հույն Նեստոր պատրիարքի մոլորությունը: Նեստորը մերժում էր սուրբ Կույսի համար գործածել **Աստուածածին** բառը, «որ նվիրականացած էր և ընդհանուր ընդունելության արժանացած տիտղոս մըն էր սուրբ Կույսին համար» (էջ 164):

Նախքան ժողովի գումարումը Ալեքսանդրիայի Կյուրեղ պատրիարքը, որպես ժամանակի մեծ աստվածաբան ու պաշտպան ուղղափառության, 12 ձգովքներով դատապարտեց Նեստորի մոլորությունը և պահանջեց նրանից «չեսու կոչել իրեն վերագրում մոլորութիւնը», որով ուրացվում էր Քրիստոսի աստվածությունը:

Եփեսոսի ժողովը գումարվում է հունիսին, 200 հայրապետների մասնակցությամբ և դատապարտվում է Նեստորի, համարյա միաձայնությամբ, մոլորությունը և նրան աթոռազրկում են Կ. Պոլսի պատրիարքությունից:

Եփեսոսի ժողովը վերահաստատում է Նիկիական հանգանակը և **Աստուածածին** տիտղոսը սուրբ Կույսի համար:

Ժողովը սահմանում է նաև 8 գլուխ կանոններ:

Ժողովը Քրիստոսի Բնությունների հարցում ընդունում է «Մի է Բնութիւն Բանին Մարմնացելոյ» բանաձևը, Նեստորի «Երկու դեմք, երկու աճ, երկու Բնություն» բանաձևի դեմ (էջ 165):

Եփեսոսի ժողովին թեև հրավիրվել էր

սուրբ Սահակ Պարթևը, բայց նա չկարողացավ ներկա գտնվել, որովհետև պարսիկների կողմից աթոռագրվել էր և Պարսկաստան աքսորական էր մնում:

Եփեսոսի ժողովի որոշումները սակայն, Հայաստան քերեցին մեր թարգմանիչ վարդապետները, որոնք մույն թվականին զբոսնում էին Կ. Պոլսում «ուսումնական գիտություններով»:

Մեր եկեղեցին Եփեսոսի ժողովի հիշատակը կատարում է Աստվածածնի վերափոխման Բարեկենդանի մախորդ շաբաթօրը, օգոստոսի 4-ին:

«Համաքրիստոնեական սուրբեր» հատորը ունի նաև «Յաւելում» բաժինը, որպես յոթերորդ գլուխ (էջ 168—227), որի մեջ տ. Ծնորհք սրբազան պատրիարքը ներկայացնում է ընթերցողի ուշադրությանը այն «մեծանուն սուրբեր»-ի անունները, «որոնք չեն անցած մեր տոնացույցին» (էջ 167):

Հետաքրքիր բաժին է գրքի այս «Յաւելում»-ը: «Հույն և հռոմեական եկեղեցիները», նշում է սրբազան հեղինակը, բացի համաքրիստոնեական կոչված ավելի քան 200 սուրբերից, «կհիշատակեն—միասնաբար կամ անջատաբար—տակավին բազմահարյուր ուրիշ սուրբեր» (էջ 167):

Մեր տոնացույցին չանցած այդ սրբերից շատերին սրբազան հեղինակը համարում է «իրավամբ համաքրիստոնեական նշանակություն» ունեցող սրբեր և «արժանի ցարդ հիշվածներու կարգին դասվելու» (էջ 167):

Մեր եկեղեցական տոնացույցից դուրս մնացած այդ «մեծանուն սուրբերը» ապրել են և ստեղծագործել Քաղկեդոնի ժողովից հետո: Եվ քանի որ մեր եկեղեցին, ինչպես նաև արևելյան ուղղափառ մեր քույր եկեղեցիները, եզրիտականը, եթովպիականը, ասորականն ու հնդկ մալաբարը, չեն ընդունել, ինքնաբերաբար դրանք դուրս են մնացել մեր եկեղեցական տոնացույցից: Պարզ է, որ մեր եկեղեցին «Քաղկեդոնի ժողովեն ի վեր դադրած է սուրբեր հյուրընկալել արևմտյան վերոհիշյալ մեծ եկեղեցիներեն, տոնակատարության կամ տարեկան հիշատակության համար: Հակառակ այս իրողության, սակայն, բազմաթիվ արևմտյան սուրբեր տեղ գրաված են մեր Հայամավորքներու մեջ, վերոհիշյալ դարեն աստիճան, մինչև ուշ միջնադարը» (էջ 167):

Գրքի «Յաւելում» բաժնում, տ. Ծնորհք սրբազան պատրիարքը ըստ մեր Հայամավորքների վկայության, և մանավանդ «մեր հայամավորքին գլխավոր հորինիչ և Սըրբոց վարքերու մեծ հավաքիչ Գրիգոր Վկայասեր (1067—1105) հայրապետի բացած ուղիին» (էջ 167) ներկայացնում է իր ըն-

թերցողների ուշադրությանը, «գեթ խումբ մը սուրբեր, որոնցմե մմանք արդարև մեծագույններն են քրիստոնեական եկեղեցիի գործիչներուն, և ավետարանական սրբության և կատարելության նշանավորագույն տիպարներն են» (էջ 167):

Ծնորհք պատրիարքի առաջարկը արժանի է մասնավոր ուշադրության և ուսումնասիրության, եկեղեցիների էկումենիկ շարժման մեր ժամանակաշրջանում:

Այնուհետև սրբազան հեղինակը «Յաւելում» բաժնում «ժամանակագրական կարգով» Ա դարից սկսած մինչև ԺԺ դարի վերջը ներկայացնում է 25 անունները, կյանքն ու գործունեությունը այն «մեծանուն սուրբերի», «որոնք չեն անցած մեր տոնացույցին» (էջ 167—227):

Այդ սրբերից հիշենք մի քանիսը, Հուսիսնոս մարտիրոսը կամ վկան (100—165)՝ քրիստոնյա առաջին փիլիսոփան և «Ջատագով»-ը, և ուսուցիչը ասորական եկեղեցու մեծանուն մատենագիր՝ Տատիանոսի, որը նշանավոր էր իր կազմած «Համաբարբառ» կամ «Դիալեկտիկոն» ավետարանով: Հուսիսնոսի և Տատիանոսի մասին տես «Էջմիածին» ամսագիրը, 1979, հունվար, էջ 52—54: Ապա Կիպրիանոս Ափրիկեցին (200—258), մեծագույն եկեղեցական դեմքը Ափրիկյան կաթոագիների եկեղեցու, Ամբրոսիոս Միլանոյի եպիսկոպոսը (340—397), Հերոնիմոսը (342—420), «մեծագույն եկեղեցական հայրերեն մեկը Լատին եկեղեցիին և մեծագույնը՝ անցյալի ու Գիրքի մասնագետներուն», Օգոստինոս (354—430), դարձյալ մեծագույն քարոզիչն ու փիլիսոփան, մանկավարժը Ափրիկյան և Լատին եկեղեցու, Պատրիկ (385—461), «Իրլանդայի ժողովրդական սուրբը», Բենեդիկտոսը (485—540), «Հայրը և հիմնադիրը արևմտյան վանականության», մեծն Գրիգոր Պապը (540—604), «մեծագույններեն մեկը Հռոմի մեծ Պապերուն», Հովհաննես Դամասկացին (675—749), «հույն աստվածաբան և վարդապետ եկեղեցվո», Վլադիմիր (956—1015), «որոն կպատկանի շնորհը և փառքը քրիստոնեությունը պետական կրոնք դարձնելու ռուս ժողովուրդին և հաստատած ըլլալու ռուսական փառավոր եկեղեցին», Բեռնարդոս (1090—1153), «նշանավոր վանահայր և միստիկ մեծ աստվածաբան հռոմեական եկեղեցիի», Ֆրանչիսկոս (1181—1226), «հիմնադիրը իր անունը կրող միաբանության և միջազգային հուշակի և համակրանքի արժանացած սուրբ մը», Իգնատիոս Լոյոլա (1491—1556), «հիմնադիրը Հիսուսյան միաբանության», այնուհետև անունները Ժամնադ Արևի (1412—1431), երկու Թերեզաների,

Ֆրանսիս Կապրիանի (1850—1917), Սատու Սունտար Սիմկի (հնդկ, 1889—1929):

Պետք է որախությամբ նշել, որ տ. Շնորհք սրբազան պատրիարքի «Համաքրիստոնեական սուրբեր» գրքի ամենահետաքրքիր և արժեքավոր բաժինն է նաև այս «Յանելուած»-ը համահավասար արժեքներով մյուս վեց գլուխների:

Սույն գիրքը ավարտում է «մեր տոնացույցին անցած սուրբերու» այբուբենական ճանկով, էջ 230—233:

Գրախոսվող սույն գիրքը արդյունք է սրբազան հեղինակի տարիների տքնաջան աշխատանքի, նրա հոգևոր, երկարամյա և անբաւիր ծառայության, անձամբույթ պրպտումների, կրոնաբույր խորհրդածությունների, ս. գրական ու վարքագրական ընթերցումների, ներքին ապրումների, կրոնական խոր համոզմունքների, հավատաւոր ու ազնիւ հոգևորականի մտորումների կենդանի և պայծառ արտահայտությունների:

Հակառակ իր վարչական գործերի ծանրության, իր բարձր պաշտոնի մտահոգությունների, սրբազան հեղինակը այս անգամ ևս հավատարիմ է մնացել իր նախորդ գրագետ-գրասեր պատրիարքների ավանդություններին և օրինակին:

Տ. Շնորհք սրբազան պատրիարքի ինչպես նախկին ուսումնասիրությունները, այդ թվում «Աւագ շաբաթ» և «Աստուածաշրնչական սուրբեր» աշխատությունները, նույնպես «Համաքրիստոնեական սուրբեր» վարքագրական արժեքավոր ու բովանդակալից

գիրքը գրվել է «սրբության» մասին նրա ունեցած ջերմ սիրով, հավատի կրակով և հոգևորականի պայծառ գիտակցությամբ:

Ուսումնասիրության լեզուն սահուն է, գեղեցիկ, պատկերավոր ու արտահայտիչ, ոճը՝ կենդանի և կոտ, դասողություններն ու վերլուծությունները՝ ճշգրիտ, խոր և բովանդակալից:

Ուսումնասիրությունը կարդացվում է հոգեկան մեծ բավականությամբ և հարաճուն հետաքրքրությամբ: Հատորը բեռնաթափված է վարքագրական, հրաշապատում դրվագներից, «բայց կհետապնդե հիմնականը և հատկանշականը յուրաքանչյուր սուրբի կյանքին մեջ» (էջ 10): Համաքրիստոնեական այդ 200 սրբերը կենդանի մարդիկ են, հավատքի վկաներ և պոներ, «եկեղեցիի պարծանքներ և տարածիչներ», որոնք նաև մեր ժամանակակիցներն են, եկեղեցին առաջնորդելու դեպի ճշմարտություն, կյանք ու հավիտենություն:

Առանց աստվածային միջամտության և կանչին, ոչ ոք կարող է սուրբ լինել:

Տ. Շնորհք սրբազանի գրախոսվող գիրքը հոգեշեն, հոգելից ուսումնասիրություն է և միաժամանակ մեր այսօրվա աղքատիկ վարքագրական գրականության գանձերից մեկը: Սույն հատորը պետք է լինի ամեն մի բժախնդիր հավատացյալի և մանավանդ Քրիստոսի սուրբ Ավետարանի քարոզության և նրա սուրբ եկեղեցու հոգևոր ծառայության նվիրված յուրաքանչյուր տիպար և նախանձախնդիր հոգևորականի սեղանի գիրքը Աստվածաշնչի կողքին:

